

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління
та національної безпеки
Кафедра економічної теорії, інтелектуальної
власності та публічного управління

Гингуляк Костянтин Вікторович

УДК 351.32
(індекс)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**Тема « Державне управління інституційним
забезпеченням економічної безпеки регіону»**

281 «Публічне управління та адміністрування»
(шифр і назва спеціальності)

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

К.В.Гингуляк
(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)
(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)

Керівник роботи
Войтенко Архіп Борисович
К.держ.упр., професор

Житомир – 2020

Висновок кафедри _____

за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри _____

№ __ від «__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри _____

_____

(науковий ступінь, вчене звання)

_____

(підпис)

_____

(прізвище ,ім'я, по батькові)

«__» _____ 20__ р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти _____ захистив (ла)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

_____

(науковий ступінь, вчене звання)

_____

(підпис)

_____

(прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Гінгуляк К.В. Державне управління інституційним забезпеченням економічної безпеки регіону – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» зі спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» – Поліський національний університет Міністерства освіти і науки України, Житомир 2020.

Кваліфікаційна робота спрямована на обґрунтування теоретико-методичних основ та практичних рекомендацій по удосконаленню державного управління безпекою економічного розвитку регіону та України в цілому. Для досягнення поставленої мети визначено суть економічної безпеки регіону, інституції що забезпечують економічну безпеку, дано характеристику рівню соціально-економічного розвитку Житомирського регіону, проаналізовано ефективність управління економічною безпекою Житомирської області, дано обґрунтування пріоритетних напрямів державного управління економічною безпекою регіону, оцінено результативність проєктного підходу до формування програм посилення економічної безпеки.

Ключові терміни: безпека, регіон, держава, управління, економічна безпека регіону, інституційне забезпечення економічної безпеки регіону.

SUMMARY

Gingulyak K.V. State Department of Institutional Support for Economic Security of the Region – Qualification Scientific Work on manuscript rights. Work on obtaining an educational degree "Master" in specialty 281 "Public Administration" – Polissia National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Zhytomyr 2020.

The qualification work is aimed at substantiation of theorological and methodological foundations and practical recommendations for improving the state management of security of economic development of the region and Ukraine as a whole. To achieve this goal, the essence of economic security of the region, institutions that provide economic security, given a description of the level of socio-economic development of Zhytomyr region, analyzed the effectiveness of economic security management in Zhytomyr region, gave justification of priority directions of state management of economic security of the region, assessed the effectiveness of the project approach to the formation of programs for strengthening economic security.

Key terms: security, region, state, governance, economic security of the region, institutional security of the region.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ	8
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ	25
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ РЕГІОНУ	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Глобалізація світового господарства викликає ряд проблем посилення економічної безпеки в регіонах України, визначає необхідність формування основних пріоритетів безпеки реалізації національних та регіональних інтересів в галузі економіки через розробку ефективної політики економічного розвитку регіонів. Особливо важливим вирішення цих питань є в умовах завершального етапу реалізації процесу децентралізації владних повноважень та визначення шляхів координування вертикальних та горизонтальних взаємозв'язків в механізмах державного управління та місцевого самоврядування в соціально-економічному розвитку регіонів.

Соціально-економічний стан сучасної української економіки визначається дисбалансом в розвитку галузей і територій, характеризується їх низькою конкурентоспроможністю, недостатнім людино-центризмом регіональних економічних програм, екстенсивним використанням експортного потенціалу країни; значною імпортозалежністю більшості галузей, глибокою диференціацією соціально-економічних умов розвитку громад і територій, падінням рівня життя населення; зростанням бідності в суспільстві. Наведені загрози, з різним ступенем складності та інтенсивності, проявляються на різних територіях та регіонах, мають різний вплив на соціально-економічний розвиток.

В цій ситуації, першочерговими стають завдання розробки та удосконалення методики оцінки загроз економічній безпеці регіонів України, удосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування територіями.

Питанням економічної безпеки на різних рівнях присвячено праці українських науковців, а саме Белову В.О.Ф., Гейцю В.М., Герасимчуку З.В., Горбуліну В.П., Шевченку Л.С., Черняку О.І. та іншим. Разом з тим, аналіз проблем управління соціально-економічним розвитком регіонів в умовах

децентралізації потребує додаткових досліджень. Тема кваліфікаційної роботи обумовлена актуальністю вищенаведених питань.

Мета та завдання роботи. Метою дослідження є обґрунтувати теоретичні засади та розробити практичні рекомендації по вдосконаленню інституційного забезпечення державного управління економічною безпекою регіону. Для реалізації поставленої мети визначено ряд завдань:

розкрити суть поняття «економічна безпека регіону»;

проаналізувати інституціональне поле економічної безпеки регіону;

охарактеризувати особливості соціально-економічного розвитку Житомирської області;

оцінити результативність державного управління економічною безпекою Житомирського регіону;

визначити пріоритети публічного управління економічною безпекою регіону.

Об'єкт дослідження це сукупність суспільних відносин та процесів управління економічною безпекою регіонів України.

Предмет дослідження – теоретико-методичні аспекти удосконалення державного управління безпечним економічним розвитком регіонів.

Методика досліджень. Основними методами, застосованими в роботі, були: системно-структурний аналіз соціально-економічного розвитку регіонів, наукове абстрагування при побудові моделі ефективного соціально-економічного розвитку території, індуктивні та дедуктивні підходи до розробки регіональної соціально-економічної політики, нормативно-правовий для визначення інституціонального забезпечення економічної безпеки, просторовий, проблемно-орієнтований, моделювання та проектування соціально-економічного розвитку.

Інформаційну базу дослідження склали нормативно-правове забезпечення державного управління розвитком регіонів, статистичні дані, аналітичний матеріал, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем безпеки економічного розвитку територій.

Практичне значення роботи може полягати в розробці методичних рекомендацій, проектів та програм безпеки регіонального розвитку як України в цілому так і її регіонів.

Основні результати кваліфікаційної роботи знайшли відображення в трьох публікаціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

Поняття «економічна безпека» визначено інституціонально у 1985 році на 40-й сесії Генеральної Асамблеї ООН при прийнятті резолюції «Міжнародна економічна безпека» та закріплено 42-гою сесією генасамблеї при прийнятті Концепції міжнародної економічної безпеки. [38]. Більшість сучасних науковців економічну безпеку асоціюють з інтегральним станом економічної системи країни на всіх рівнях господарювання, виходячи з кількісних та якісних характеристик інвестиційного, інноваційного, фінансового, соціального, зовнішньоекономічного, енергетичного, продовольчого, демографічного, територіального розвитку задля реалізації національної безпеки держави. Виходячи з цього, ефективне інституціональне забезпечення управління економічною безпекою реалізується в через удосконалення економічної політики держави, правові гарантії безпечного розвитку економіки, успішну діяльність інститутів державного управління, активну громадську позицію в питаннях державотворення та місцевого самоврядування, баланс інтересів держави, регіонів, громад.

З економічною безпекою пов'язують вирішення на глобальному, державному, регіональному та місцевому рівнях «завдань: створення матеріальних, економічних та інших умов, можливостей виживання людини як «епіцентру» соціуму, розкриття його сутнісних сил, стійкого соціально-економічного розвитку суспільства» [24].

Теоретичний аналіз категорії «економічна безпека» передбачає визначення субординації між поняттями: «економічні потреби», як прояв внутрішніх мотивів які спонукають суб'єктів до економічних дій, «економічні інтереси», які відображають форми реалізації пріоритетних економічних потреб на рівні суспільства, територій, окремих фізичних та юридичних осіб, та «економічні загрози», що визначають негативні впливи

на функціонування економічної системи як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. .

Економічна безпека – це основна, системоутворююча ланка національної безпеки держави, яка, з одного боку, є підсистемним елементом системи більш високого порядку, а з іншого виступає самостійною системою економічних відносин спрямованих на безпечне функціонування економічної системи країни в цілому, територій та окремих господарюючих суб'єктів. Система економічної безпеки регіону повинна мати ознаки цілісності, органічності, динамічності для вирішення питань захисту економічних інтересів всіх суб'єктів регіону, забезпечення конкурентоспроможності бізнесу на регіональному ринку, включати інструменти державної підтримки територіальних громад для вирішення економічних проблем.

Економічна безпека регіону, з точки зору процесного підходу, це ефективна взаємодія інститутів та механізмів державного управління з процесами виробництва регіонального продукту, його розподілу та реалізації. Разом з тим, з точки зору ефективного державного управління економічною безпекою регіону, існуючі економічні інструменти та безпекові дії доповнити інститутами політичного, правового, інформаційного, культурного, екологічного характеру .

Вирішення питань національної безпеки пов'язане з захищеністю всіх життєвих інтересів людини та суспільства, включаючи глобальні та національні загрози та небезпеки, та передбачає формування сукупності інститутів державного управління суспільним розвитком.

З іншого боку, національна безпека, у вузькому розумінні, це сфера «застосування спільних зусиль певних видів державної політики (комбінація видів політики може бути різною, але частіше мова йде про воєнну і зовнішню політики); стан, за якого виключається загроза війни, загроза суверенітету країни, її незалежності і територіальній цілісності тощо» [31].

Указом Президента України № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про

Стратегію національної безпеки України», у відповідності до ст. 107 Конституції України та ст.26 Закону України «Про національну безпеку України» було схвалено проект Стратегії національної безпеки України в якому запропоновано в найближчі пів року представити Стратегію людського розвитку, Стратегію воєнної безпеки, Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України, Стратегію економічної безпеки, Стратегію біобезпеки та біологічного захисту, Стратегію інформаційної безпеки, Стратегію кібербезпеки, Стратегію зовнішньополітичної діяльності, Стратегію забезпечення державної безпеки тощо.[39]

В Стратегії визначено, що безпека людини це безпека країни, тому пріоритетними напрямками є «життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека» як найвищі соціальні цінності, акцентовано увагу на основні засади безпеки. Такими засадами є забезпечення стійкості суспільного розвитку, стримування збройних агресій, взаємодія зі стратегічними партнерами тощо. Також, зроблено акценти на найважливіших пріоритетах нацбезпеки, а саме незалежність та державний суверенітет, територіальна цілісність, людський розвиток, права і свободи інтересів громадян, європейська інтеграція.[39]

Стратегією окреслено коло зовнішніх та внутрішніх загроз які пов'язані з економічною безпекою, це зміна клімату та техногенне навантаження, активне споживання ресурсів що не відновлюються, зростання нерівності, дисбаланс світового економічного розвитку, відсутність ефективних інструментів глобального управління, трансформаційні зміни економік, у зв'язку зі швидким впровадженням штучного інтелекту та зростанням технологічного безробіття, нелегальної міграції, тіньових схем в економіці. Ці процеси негативно вплинули на темпи економічного зростання суспільного продукту та знизили індекс людського розвитку та якість життя українського населення.

Найактуальнішою загрозою для У країни стала безпека та доступність якісного продовольства, споживчих товарів та послуг для населення, фінансово-економічна нестабільність, зростання інфляції та невизначеності економічного розвитку в умовах перманентної світової кризи. Потенціал української економіки суттєво знизився в результаті збройної агресії Росії та зниження експорту української продукції в Російську федерацію.

Неефективна сучасна економічна політика України також пов'язана з низькою якістю діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, недостатньою економічною кваліфікацією управлінських кадрів. Загрози для економічного розвитку пов'язані з неефективним використанням власності і перш за все на землю, відставанням від світової української ринкової інфраструктури, несприятливим інвестиційним кліматом, низькою конкурентоспроможністю вітчизняних підприємств.

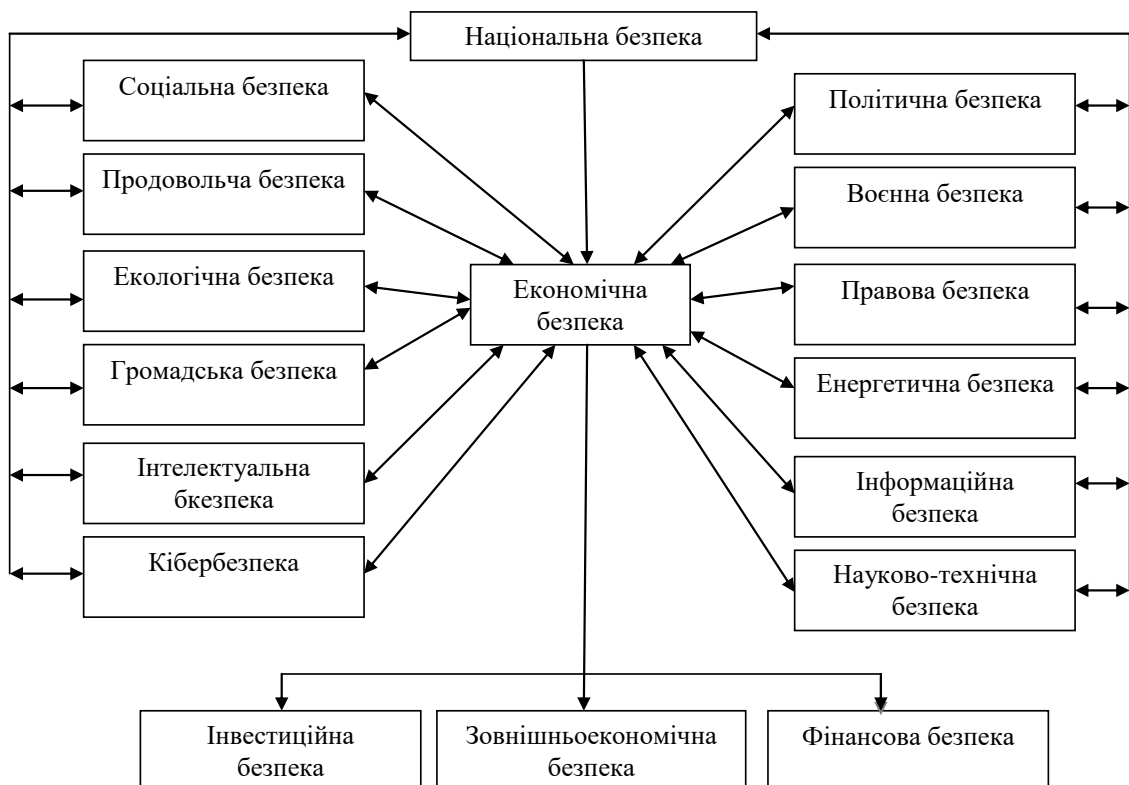

Рис.1.1. Структурна національної безпеки[12].

Економічна безпека має стати фундаментом економічної самостійності держави та інструментом досягнення високого рівня життя населення, для

цього інститут економічної безпеки регіону, як вертикально інтегрована система, повинен бути доповнений формуванням горизонтальних механізмів управління на рівні територіальних громад.

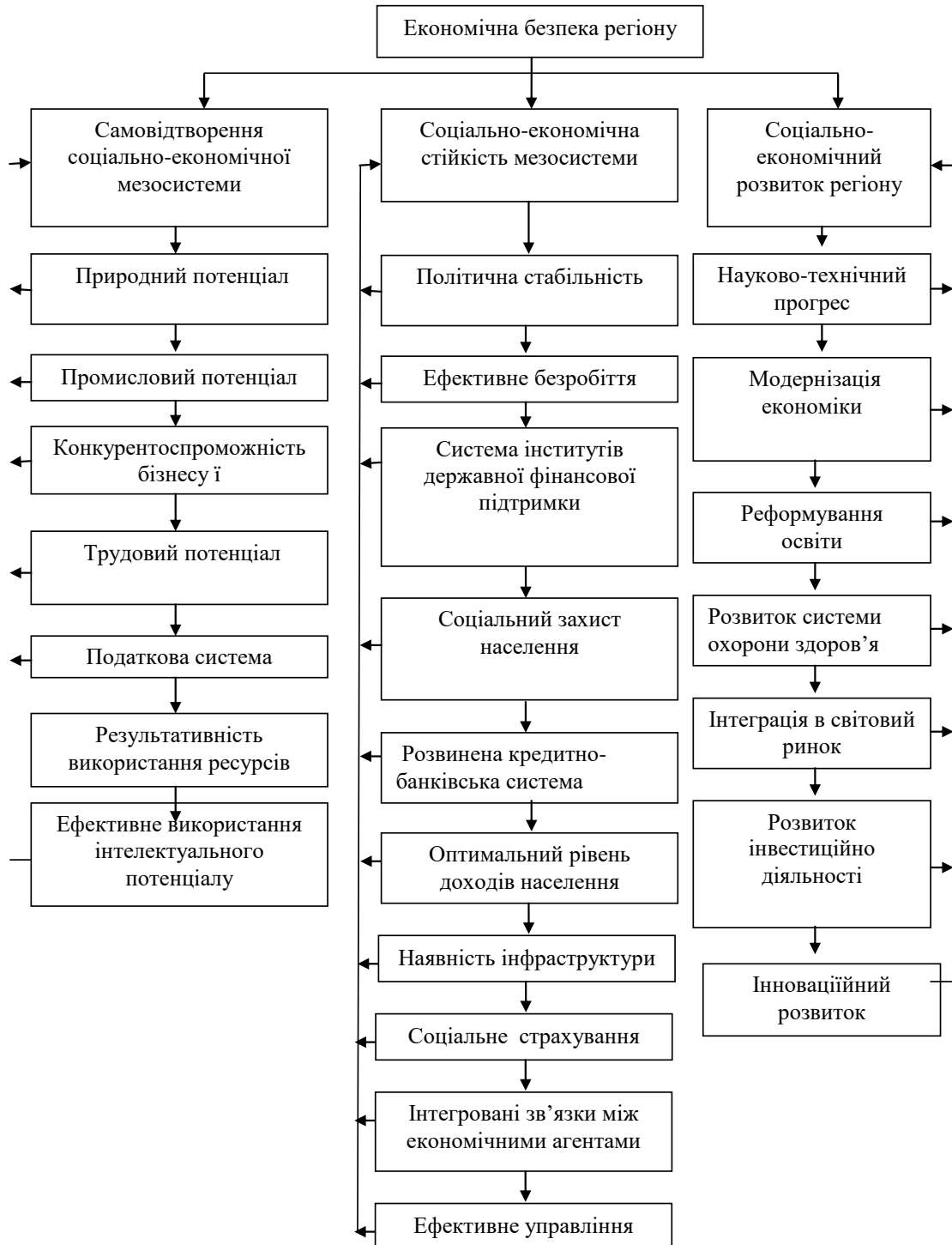

Рис.1.2. Структура економічної безпеки регіону

Джерело: [14, с.25].

Нестабільний регіональний розвиток та низький рівень життя населення посилює соціальне напруження, стримує економічну динаміку,

таким чином регіональне управління повинне створити умови зростання конкурентоздатності регіонів та зменшити міжрегіональні диспропорції. «Зміна парадигми забезпечення економічної безпеки держави на шляху до нової соціально-економічної моделі суспільства визначила необхідність для регіонів формувати власну концепцію економічної безпеки й стратегію її забезпечення» [21].

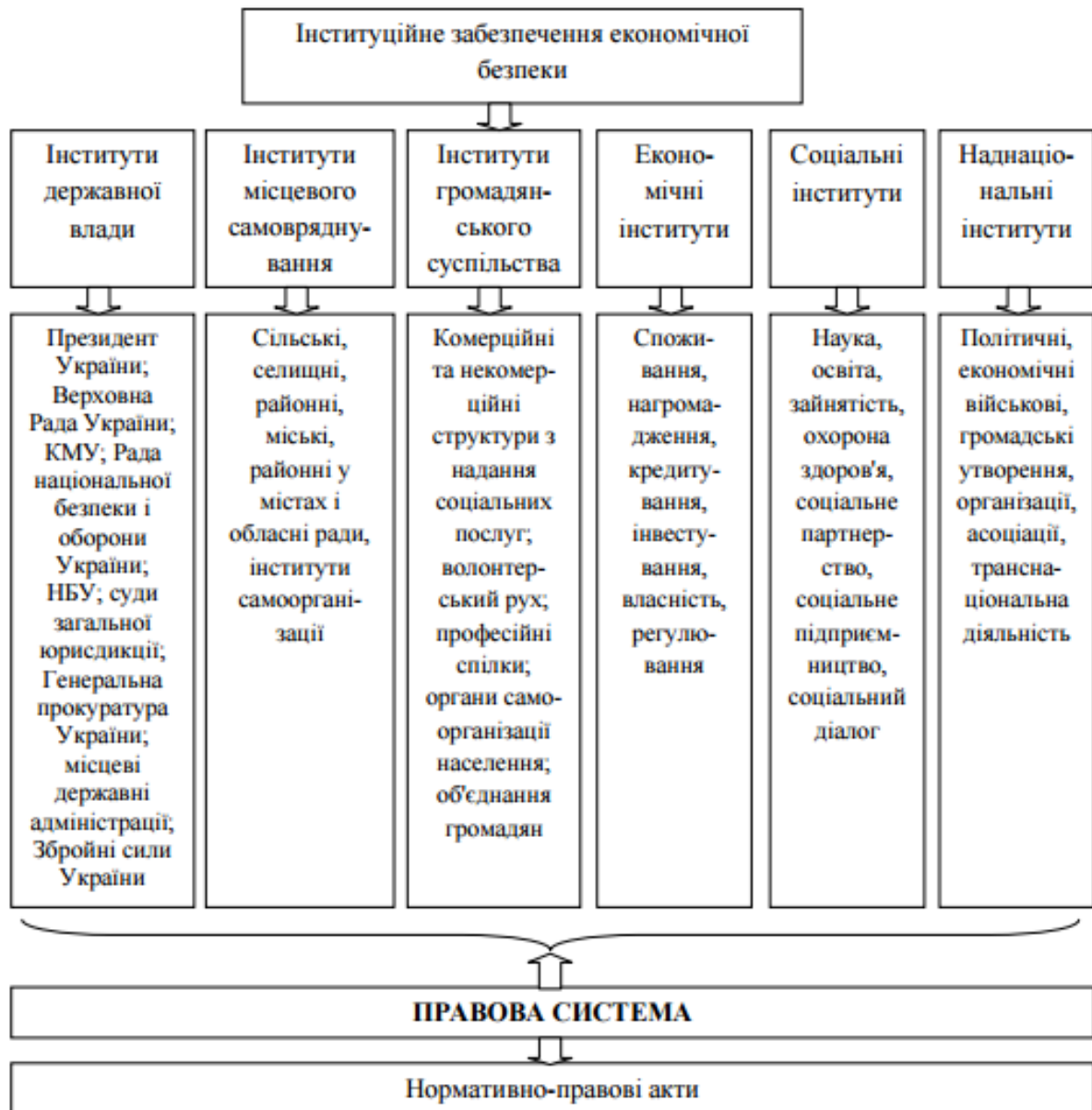

Рис. 1.4. Інституційне забезпечення економічної безпеки
Джерело: [12].

Економічна безпека в регіоні визначає необхідність створення умов стабільного, стійкого та поступального розвитку економіки, це оптимальний баланс між інтеграцією регіональної економіки в національну та

регіональною незалежністю. Інститути економічної безпеки регіону, це правила гри між суб'єктами економіки, це господарський порядок який персоніфікує економічні відносини і спрямовує їх на пріоритетні цілі, потреби та інтереси території. Це правові, політичні, економічні норми поведінки, що забезпечують цілісність економіки регіону, посилюють стійкість та рівновагу розвитку.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Житомирська область знаходиться в північній частині України, межує з Білорусією, Хмельницькою, Київською, Вінницькою та Рівненською областями, має адміністративний центр місто Житомир, була створена 22 вересня 1937 року. Площа області становить 29832 кв.км, населення 1231239 громадян В результаті укрупнення 23 районів, в наслідок адміністративної реформи, з 2020 року складається з чотирьох районів, а саме Бердичівський, Житомирський, Новоград-Волинський, Коростенський, Малинський, включає п'ять міст обласного значення, сім міст районного значення має сорок три селища міського типу, 1619 сіл.[41]

В результаті економічного спаду в світовій та національній економіці промислове виробництво в Житомирській області в 2019 році, порівняно з 2018 скоротилось на 6,7 %, найбільший спад спостерігався в добувній галузі, скорочення сягнуло 19,2%, в хімічній сфері виробництво хімічної продукції скоротилось на 12,9%, машинобудування в області скоротилось на 7,3%, в сфері текстильного виробництва 4,5%, виробництво з деревини та паперу скоротилось за відповідний період скоротилось на 3,8%, у фармацевтичній галузі спад досяг 3,3%, в переробній та харчовій промисловості 1,5%.[40]

Кращі результати в 2019 році порівняно з 2018 роком Житомирщина мала в сфері сільського господарства, так індекс сільськогосподарської продукції досяг 100,5%, в рослинництві 101,4%, в тваринництві 97,5%. Покращилась торгівля сільськогосподарською продукцією, а саме зернових реалізовано на 47% більше, продукції тваринництва на 25,7%. Позитивні результати в 2019 році порівняно з 2018 область отримала в галузі будівництва, так індекс будівельної продукції склав 123,2%.[40]

Не можна позитивно оцінити інвестиційний клімат в Житомирській області, так в 2019 році порівняно з 2018 роком обсяг капітальних інвестицій

скоротився на 3,8%, на жаль в нематеріальні активи з загального обсягу інвестицій було направлено тільки 1,3%, капітальний ремонт склав 10,5% загального обсягу інвестицій, на 1,6% скоротились інвестиції в транспорт на 1,6%. Як позитивний момент можна констатувати збільшення інвестицій в охорону здоров'я на 1,5% та освіту 1,2%.[40]

Виникає ряд загроз і в сфері зовнішньоекономічної діяльності регіону, так в 2019 році експорт товарів, порівняно з 2018 роком, збільшився на 6,3%, імпорт – на 10,2%, що свідчить про погіршення торгівельного сальдо. В структурі експорту збільшилась частка продукції рослинництва, обладнання, але зменшився обсяг виробів з деревини. Разом з тим, експорт товарів до Європейських країн зріс в 2019 році порівняно з 2018 на 3,5%.[40]

Структура експорту була представлена машинами, обладнанням та механізмами; електротехнічним обладнанням, деревиною, текстильними матеріалами та текстильними виробами, продуктами рослинного походження. Поставки експорту здійснювались в Німеччину, Польщу, Італію, Білорусію, Китай, Російську Федерацію та Туреччину. Імпорт переважав з країн ЄС, а саме в сферах машинобудування, обладнання та механізмів; полімерних матеріалів, засобів наземного транспорту, літальних апаратів, текстильних матеріалів та виробів, продукції хімічної промисловості. В цілому, зовнішньоекономічна діяльність здійснювалась з 63 країнами світу. В 2019 році іноземні інвестори вклали в економіку Житомирщини 10,5 млн.дол. США, акціонерний капітал нерезидентів збільшився на 0,2 млн.дол. за рахунок різниці в курсах валют.[40]

Територія Житомирської області представлена значними родовищами корисних копалин, які є важливими для економічної безпеки регіону, всього 370 родовищ корисних копалин. В експлуатації знаходиться 171 родовище та 56 гранітних кар'єрів, покладів будівельного каменю, вапняків, каоліну. Центральну частину регіону представлено рядом перспективних родовищ червоного та темно-сірого граніту. Залежі корисних копалин області є важливими ресурсом який дає гарантії економічної безпеки та

забезпечу розвиток багатьох галузей промисловості та сільського господарства. [40]

Показники економічного стану Житомирської області дають можливість проаналізувати ефективність інститутів публічного управління регіону, оцінити результативність реалізації регіональної політики, виконання програм соціального та економічного розвитку Житомирської області, зробити прогноз темпів економічного зростання або спаду на подальші періоди. Суттєву роль в оцінці регіонального розвитку відіграє питома вага підприємств, які залучають інноваційні ресурси. В звітному періоді на розвиток інноваційної діяльності регіональні органи влади спрямували 24,5 млн. грн. Це кошти, що були спрямовані на передове обладнання, нову техніку, залучення передових технологій, підвищення кваліфікації кадрів. Були впроваджені сім нових технологічних процесів, ряд безвідходних та ресурсозберігаючих видів технічного устаткування.

Економічні показники місцевих бюджетів покращаться за умови економії бюджетних ресурсів територіальних громад, детінізації та легалізації фінансових операцій; податкових надходжень, заробітної плати та інших доходів громадян, зменшення прихованого безробіття. Контрольно-перевірочні заходи показали, що більше 170 суб'єктів підприємств здійснювали виплати зарплат з порушеннями вимог податкового кодексу, офіційне працевлаштування 2800 громадян не оформлено відповідно вимогам .

У 2019 році розмір середньомісячної зарплати працівників підприємств, організацій та установ області склав 8380 грн, відносно мінімальної зарплати, яка складає 4173 грн, це більше в два рази, а в порівнянні з попереднім періодом збільшення відбулось на 15,9%. Середні показники по області заробітна плата перевищувала в фармацевтичній галузі, у фінансовій та страховій діяльності, нижче середніх показників по області зарплата була всистемі харчування, виробництва продукції технічних галузей. Відбулось зростання реальної заробітної плати в регіоні, порівняно з номінальною, в

2019 році на 7,1%, заборгованість з виплати зарплат зменшилась за відповідний період, у порівнянні з попереднім роком, на 7,4%.

Економічно небезпечним для регіону є негативні зміни в системі соціального захисту населення, так субсидії оплати житлово-комунального обслуговування мешканців області склали 31,3 млн.грн, в містах відповідно – 23,2, на сільських територіях- 8,1 млн.грн, але в середньому на одне господарство це склало лише 202,4 грн. В результаті недостатнього субсидіювання населення на кінець 2019 року заборгованість громадян області за централізоване опалення та водопостачання була 155,3 млн.грн, за прибудинкові території – 74,4 млн.грн, за водопостачання – 57,7 млн.грн.

Стану економічної безпеки Житомирського регіону загрожує демографічна та міграційна кризи, так за період січня-вересня 2019 року чисельність населення по області зменшилась на 8805 осіб, з них за рахунок природного зменшення 7677 осіб, 1128 людей мігрували за межі регіону, народжуваність за відповідний період склала 7349 осіб, а смертність 15026 чоловік.

Аналіз основних показників соціально-економічного розвитку Житомирської області за 2015-2019 роки наведено в таблиці 2.2., так обсяг реалізованої промислової продукції у 2019 р. порівняно з 2015 р. зріс на 63211,3 тис. грн. Вантажні перевезення у 2019 році збільшилися порівняно з 2015 роком на 29,2%. Пасажирооборот знизився протягом досліджуваного періоду і в 2019 році становив 65045,6 тис. п.км, що на 20% менше, порівняно з 2015 роком.

Експортні операції у 2019 році порівняно з 2015 р. збільшилися на 26,0 % за рахунок збільшення поставок до країн-членів ЄС. Імпорт у 2019 р. порівняно з 2015 р. збільшився на 28,7%. Позитивна динаміка імпорту порівняно з експортом відображає від'ємне торгівельне сальдо Житомирської області.

Найважливіші експортні партнери міжнародного бізнесу це Польща, Молдова (6%), Великобританія (6%), Об'єднані Арабські Емірати (6%), Узбекистан (4%), Естонія (4%), Румунія (4%), Німеччина (3%).[40]

Таблиця 2.2

Основні показники соціально-економічного розвитку Житомирської обл. за 2015-2019 рр.

1	2015	2016	2017	2018	2019	Відхил. 2019 р. до 2015 р.	
						в абсол. вираж.	у %
2	3	4	5	6	7	8	
Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг), тис.грн.	42348,7	57599,6	66618,7	89514,5	105560,0	63211,3	249,3
Вантажооборот автомобільного транспорту, тис.ткм	25889,8	27581,8	29686,2	32223,	33459,3	7569,5	129,2
Пасажирооборот автомобільного транспорту, тис.пас.км	81147,6	77701,3	75444,7	73130,3	65045,6	-16102	80,2
Експорт товарів, тис.дол. США	506336,0	401620,9	314372,4	467647,8	638177,0	131841	126,0
Імпорт товарів, тис.дол. США	346944,1	259272,2	325505,5	414190,3	446528,1	99584	128,7
Сальдо (+,-)	159391,9	142348,7	-11133,1	53457,5	191648,9	32257	120,2
Оборот роздрібної торгівлі, млн.грн.	22550,6	25693,0	29050,0	20369,0	20551,0	-1999,6	91,1
Середньомісячна заробітна плата одного працівника	2878,0	3371,0	4043,0	5938,0	7346,0	4468	255,2
Заборгованість із виплати заробітної плати, млн.грн.	10,8	6,0	2,1	6,5	12,9	2,1	119,4
Кількість зареєстрованих безробітних на кінець періоду, тис. осіб	18,0	16,9	15,8	12,1	12,9	-5,1	71,7

Примітка. Складено автором за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Позитивно вплине на економічну безпеку регіону законодавче закріплення інститутів контролю за ступенем економічної безпеки, так Верховна рада ухвалила закон щодо формування органів протидії економічним правопорушенням через створення Бюро економічної безпеки. Такий нормативно-правовий документ покликаний встановити чітку субординацію і розмежування функцій в підтримці економічної безпеки

регіону. Так, раніше проблемами економічної безпеки опікувались ряд структур, які зачасту дублювали функції один одного, це органи податкової міліції, Служби безпеки України та Національної поліції. Тепер ці функції будуть закріплені за Бюро економічної безпеки, це сприятиме підвищенню ефективності та відповідальності за економічну безпеку на різних рівнях.

На користь таких змін говорить невтішна статистика, так в 2019 році тільки по несплаті податків було зафіксовано в області 1287 впроваджень, але звинувачення висунули тільки у 10 випадках. Ліквідація податкової поліції, що передбачається новим законодавством, та концентрація всіх функцій тільки в Бюро економічної безпеки посилить послідовність, відповідальність, прозорість дій по підвищенню ступеня економічної безпеки. [38]

Таким чином, проведене дослідження дає можливість зробити висновки про ряд проблем соціально-економічного розвитку регіону пов'язаних з внутрішніми та зовнішніми загрозами. Проаналізовані показники відображають негативну тенденцію в сферах промислового, сільськогосподарського, інфраструктурного, соціального та духовного розвитку як країни в цілому, так і її регіонів це пов'язано з складною суспільною, політичною та економічною ситуацією в регіонах.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ РЕГІОНУ

Проаналізовані проблеми розвитку економічного потенціалу як України так і її регіонів, показують посилення диференціації результативності економічної діяльності областей, зменшення економічної конкурентоспроможності значної кількості регіонів, відображають поглиблення соціальної розшарованості суспільства. Вирішення вищенаведених проблем пов'язане зі створенням дієвих механізмів державного управління економічною безпекою регіонів та впровадження ефективних інструментів регіональної політики захисту економічних інтересів суб'єктів господарювання. Одним з найдієвіших інструментів безпекової політики є розробка науково обґрунтованої стратегії безпеки економіки регіону (рис. 3.).

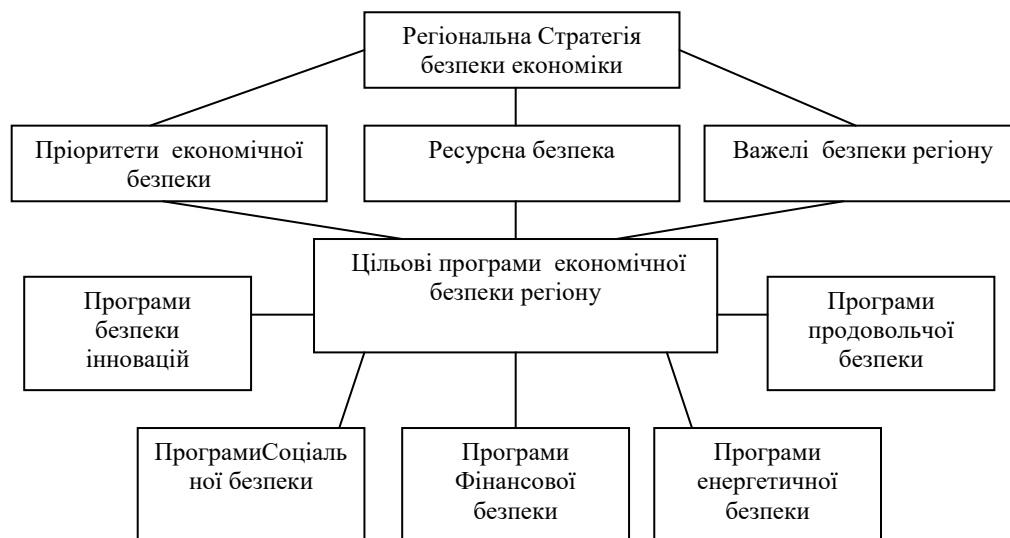

Рис. 3.2. Стратегія безпеки економіки регіонів

Примітка. Складено автором.

Координація діяльності центральної та регіональної влади сприятиме забезпеченню необхідного рівня економічної безпеки регіону. Удосконалення державної політики та побудова стратегії формування,

розподілу та використання ресурсного потенціалу регіональної економіки має стати основним пріоритетом безпеки. Для цього органами державного управління та місцевого самоврядування повинні бути створені умови підвищення ефективності функціонування ресурсоємних галузей в регіонах, фінансового забезпечення стратегічно важливих підприємств для економіки регіону, підтримки соціально-орієнтованого бізнесу, розвитку екологічно чистих технологій, стимулювання малого та середнього підприємництва. Такі дії держави зглядять міжрегіональні диспропорції, вирівнюють соціально-економічний розвиток, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності територій, покращать інвестиційний клімат, забезпечать розвиток ринкової та соціальної інфраструктури.

Стратегічні напрями забезпечення економічної безпеки регіону включають заходи спрямовані на удосконалення системи стратегічного та програмно-цільового планування використанням ресурсного потенціалу об'єднаних територіальних громад з орієнтацією на європейські стандарти місцевого самоврядування. Переваги цих підходів, в контексті безпеки економічного розвитку ОТГ, особливо відчутні при неспроможності ринкових інститутів забезпечити саморегулювання територіальних трансформацій та модернізації економіки. «Програмно-цільовий підхід до рішення регіональних проблем, у тому числі й до забезпечення економічної безпеки регіону, слід розглядати як інструмент регіональної політики, що одночасно забезпечує як формування цієї політики в цілому, так її реалізацію у вигляді конкретних програм різного рівня і призначення» [27, с. 171].

Програмно-цільове планування безпекових питань розвитку економіки регіону дасть можливість реалізувати сукупність організаційно- економічних та інтелектуально-інформаційних задач, які сприятимуть пере підпорядкуванню діяльності усіх економічних агентів регіону на реалізації стратегічних інтересів і цілей територіальних громад, дасть можливість успішно завершити адміністративно-територіальне реформування, посилити горизонтальні зв'язки господарюючих суб'єктів та послабити жорстку

адміністративну вертикаль в механізмі прийняття управлінських рішень. «Функціональна роль програмно-цільового підходу полягає в тому, щоб виявити принципи та внутрішню логіку формування регіональної економіки, визначити структуру й елементи, їхній взаємозв'язок і механізм функціонування» [13, с. 71]. Перехід до програмно-цільових принципів функціонування механізму управління безпекою економіки регіону сприятиме:

- чіткому визначенню критеріїв та рівнів системи показників безпеки економіки регіону у відповідності з цілями сталого розвитку територій;
- збільшенню контрольованості управління економічними взаємозв'язками суб'єктів ринку в цілях посилення безпеки регіонів;
- досягненню впровадження моделі прозорих, відкритих, відповідальних дій органів державного управління та місцевого самоврядування;
- підвищенню якості і зваженості процесу управління рішеннями в напрямі посилення безпеки економіки регіону;
- ефективному визначенню та вирішенню пріоритетних цілей та завдань;
- взаємоузгодженню термінів та ресурсного забезпечення запланованих заходів;
- посиленню відповідальності за виконання планових показників з метою отримання позитивного результату.

Програмно-цільовий метод управління економікою регіону забезпечить регіональну економічну безпеку потрібного рівня та сприятиме максимальному скороченню кількості програмних документів, що регламентують розвиток регіону. Це сприятиме підвищенню ефективності планування в напрямку його соціально-економічної та просторової орієнтації.

Максимально ефективні економічні безпекові показники розвитку територіальних громад можуть бути досягнуті за умов органічної взаємодії чинників:

1. Комплексного аналізу економічних проблем та нерезультативних дій в регіонах та їх конкретизація.
2. Програмно-цільове виявлення актуальних проблем та шляхів їх вирішення.
3. Формування системи організаційно-управлінського регулювання цільовими комплексними програмами безпековими питаннями регіону.

Вихідні цілі для розробки цільових комплексних програм економічної безпеки регіонів визначає Державний замовник. Таким замовником державних цільових програм з безпеки економіки регіону виступають органи виконавчої влади [28, с.142]. Виконують державні цільові програми суб'єкти господарювання, які встановлюються державними замовниками з метою реалізації програм на основі конкурсів.

Типова структура цільової комплексної програми економічної безпеки складається з підструктурних компонент, що забезпечують реалізацію завдань безпеки економіки регіону:

- 1) проблемно-цільова компонента, що визначає процедурні умови аналізу проблем ЕБ регіону з метою пріоритетного виконання цільових комплексних програм;
- 2) функціональна компонента цільових комплексних програм ЕБ регіону це сукупність взаємопов'язаних заходів, які спрямовані на реалізацію основних завдань програм;
- 3) організаційно-виконавча компонента цільових комплексних програм ЕБ регіону полягає у поєднанні заходів програм та виконавців, що беруть участь в виконанні програм безпеки економічного розвитку регіонів;
- 4) Фінансова компонента визначає фінансові ресурси, що потрібні для виконання цільових комплексних програм ЕБ регіону;
- 5) Компонента контрольних та моніторингових дій оцінювання результативності результатів та витрат.

Розробка цільових програм ЕБ регіонів спрямована на з'ясування проблем безпечного функціонування економіки регіону припускаючи

існування невідповідності існуючого стану регіональної економіки з бажаним. Існуючі соціально-економічні проблеми більш масштабні, чим можливості виконання програм ЕБ регіону, території повинні робити вибір серед обмежених матеріальних, трудових, фінансових та природних ресурсів, що потребує постійного моніторингу їх використання. Ефективність механізмів відбору програм залежить від якості діагностики ступеня ЕБ регіонів і оцінки показників ризикованості, загрозливості чи небезпечності стану економічних процесів.

Економічна безпека регіонів пов'язана з пріоритетними заходами, їх потрібно погоджувати з інтересами громад та держави. Державні цільові програми розвитку регіонів та громад включені в Державні програми економічного і соціального розвитку країни. Функціональна складова формує багатофункціональність системи, забезпечує всебічний аналіз ступеня небезпек для економіки регіону.

Організаційно-виконавча компонента цільових комплексних програм економічної безпеки регіонів пов'язана з кадровим забезпеченням її реалізації. Організаційно-виконавча складова передбачає поєднання проблемно-цільової та функціональної складових цільових комплексних програм ЕБ регіонів і формує організаційну структуру, що може вирішити актуальні регіональні проблеми безпеки економіки регіонів. Фінансові ресурси необхідні для виконання цільових комплексних програм ЕБ регіону враховуються при складанні проєкту Державного бюджету України через визначення обсягу видатків на виконання програм.

Ефективна регіональна економіка базується на відповідній системі управління фінансами, яка передбачає відкритість, прозорість, бюджетний контроль, мінімізацію витрат на функції органів влади, збалансованість ресурсного потенціалу, підвищення відповідальності посадових осіб за прийняття управлінських рішень. Механізм адміністрування місцевих фінансів потребує модернізації системи обслуговування бюджетних відносин

в регіонах, нагляду за бюджетними звітностями і забезпеченням відкритості процедури публічних закупівель.

Завдання регіональних органів управління при адмініструванні фінансових відносин полягає в балансуванні фінансових інтересів суб'єктів підприємництва, мешканців громад, місцевих влад в системі прийняття рішень з приводу сталого розвитку та безпеки економіки регіону. Щорічне фінансування цільових комплексних програм ЕБ регіонів передбачає публічний порядок розподілу фінансових ресурсів на пріоритетні напрями забезпечення економічної безпеки регіону. Бюджетна заявка на цільову комплексну програму ЕБ повинна відповідати можливостям бюджетів на поточний рік, у зв'язку з чим відділи регіональної політики обласних державних адміністрацій повинні використовувати регуляторні інструменти оптимізації показників програм, мінімізації витрат на програмні заходи, фінансову спроможність прогнозованих результатів.

Безпека фінансових потоків з регіональних бюджетів основа для розв'язання економічних проблем регіонального розвитку, ефективності реалізації безпекових заходів в економічній, соціальній, політичній, екологічній сферах у відповідності до проєктів цільових комплексних програм ЕБ регіону. Фінансова компонента забезпечує реалізацію альтернативних варіантів, оптимізує ресурсне забезпечення, мінімізує обсяги витрат цільових комплексних програм безпеки економіки регіону. Врахування можливостей альтернативної взаємозамінності ресурсів, уникнення подвійного рахунку при їх використанні сприяє зменшенню сукупних витрат і термінів реалізації цільових комплексних програм ЕБ регіону.

Реалізація цільових комплексних програм безпеки економічного розвитку регіонів потребує систематичного контролю та моніторингу.

Контрольні функції інститутів публічного управління передбачають послідовні етапи:

- визначення стандартів ступеня економічної безпеки;

- вимір фактичних показників результативності безпекових заходів;
- коригувальні дії.

Моніторинг показників економічної безпеки регіонів повинен забезпечуватись при активному залученні регіональних статистичних управлінь, що повинні комунікувати з органами центральної та місцевої влади. Департамент економічного розвитку Житомирської ОДА, що здійснює стратегічне планування і супровід проєктів розвитку регіону повинен систематично проводити діагностику ступеня ЕБ регіонального розвитку, розробляти стратегії безпеки економіки.

В регіонах потрібно посилити аналітичні розробки показників ВВП регіону на душу населення, рівня зайнятості та доходів, ефективності функціонування ринків регіону, конкурентоспроможності підприємств, інвестиційного клімату. Граничні значення загроз економічній безпеці регіонів визначаються індикаторами рівня заборгованості регіонів, зносу основного капіталу підприємницького сектору, зниження спеціалізації, фінансового забезпечення суб'єктів господарювання, скорочення субвенцій для бізнесу, посилення коливань видатків з бюджетів регіону, підвищення рівня безробіття, посилення диференціації доходів населення, зростання інфляції тощо.

Враховуючи, що безпека розвитку економіки регіонів повинна бути орієнтована на покращення рівня життя населення, кращому забезпеченню потреб громадян регіонів, загрозами ЕБ є гранично допустимі норми смертності, тривалості життя, наявності працездатного населення в регіоні, мінімальних показників доходів, житлового фонду, харчування тощо.

Економіка регіону буде знаходитись в стані безпеки при умові її здатності зростати та розвиватись, зберігати баланс між експортом та імпортом, здатності підтримувати високу якість життя населення, стійкість фінансів, банків, ринків при збереженні публічного контролю за ресурсним потенціалом регіону, соціальною сферою та екологічним станом території.

Таким чином, програмно-цільовий підхід економічної безпеки регіону один з дієвих інструментів вирішення проблеми розвитку економіки регіону, який формує політики регіону, сприяє реалізації програм і проектів. Програмно-цільовий підхід дозволяє оцінити показники ЕБ, формувати стратегії розвитку регіону, посилює контроль за економічними процесами, прозорість та публічність управління, підвищує результативність управлінських рішень, визначає пріоритети розвитку.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота направлена на розв'язання задачі інституалізації державного управління економічною безпекою регіонального розвитку.

Державне управління економічною безпекою регіону є сукупністю інститутів, правил поведінки, які визначає держава в напрямку забезпечення стабільності, стійкості та розвитку економіки регіону. Формою реалізації державного регулювання ЕБ є економічна політика регіону, яка дає можливість реалізації економічних заходів, що попереджують, локалізують, стримують економічні загрози регіону. Інститути державного управління економічною безпекою регіону повинні забезпечити стабільність підтримки відповідних територіальних норм функціонування економіки регіону. Світова практика показує, що успішні інститути публічного управління економічною безпекою регіону орієнтовані на розвиток території та якісний рівень життя населення.

Основним аргументом необхідності безпекової політики в регіоні є нерівномірність економічного розвитку територій і виникнення, у зв'язку з цим, специфічних проблем і загроз. Це особливості природно-ресурсного потенціалу кожного регіону, розміщення продуктивних факторів, різниця в політичних підходах до цілей розвитку, шляхів вирішення соціальних проблем, напрямках формування стратегій і тактики публічного управління.

Інституційне забезпечення економічної безпеки відбувається через модернізацію механізмів та інструментів публічного управління регіоном в напрямку економічного зростання та розвитку. Інституційно-правовий базис управління безпекою економіки регіону реалізується через трансформацію функцій прийняття рішень в напрямку прозорості, відкритості, відповідальності перед громадами. Цілісність, органічність та динамічність системи економічної безпеки регіонів залежить від результативності економічної політики, інституційно-правового забезпечення повноважень держави та органів місцевого самоврядування у вирішенні економічних

питань, проінформованості громадськості про пріоритети проєктів та програм економічного розвитку, формуванні системи мотивації мешканців регіонів в активному залученні до їх реалізації.

Безпека економіки регіонів це умова формування регіональної системи запобігання економічним загрозам, взаємодії і координації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Пріоритетами у вирішенні проблем економічної безпеки є ефективна економічна політика, моніторингові та прогностні заходи запобігання загрозам, партнерство між державою, місцевими владами та громадами, концентрація ресурсного потенціалу в напрямку міжрегіональної кооперації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антошкін В. К. Економічна та національна безпека регіонів. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2014. №2. С. 108-110.
2. Блудова Т. В. Моделювання економічного ризику для оцінювання рівня економічної безпеки регіонів. *Бізнес Інформ*. 2014. № 8. С. 94-98.
3. Васенко В. К. Економічна безпека держави, суб'єктів господарювання та тіньова економіка: монографія. Черкаси: Маклаут, 2010. 367 с.
4. Васильців Т. Г. Пріоритети та засоби зміцнення економічної безпеки бізнесу малого і середнього підприємництва: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. 248 с.
5. Гбур З.В. Інституційне забезпечення економічної безпеки України. *Інвестиції: практика та досвід*. №3. 2018. С.98-102.
6. Герасимчук З. В. Економічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення : монографія. Луцьк: 2006. 244 с.
7. Гончаров Є. В. Державне управління економічною безпекою регіонів в системі забезпечення їх сталого соціально-економічного розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. №12 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Duur_2010_12_3.pdf
8. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України: підруч. К. : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
9. Горбулін В.П. Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України. за заг. ред. акад. НАН України. К. : Вид-во ДП "НВЦ" Євроатлантикінформ. 2010. Вип. 16. 232 с.
10. Гуменюк А.М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія. К. : НІСД, 2014. 468 с.
11. Данилишин Б. М., Степаненко А. В., Ральчук О. М. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування. К. : Науково-виробниче

- підприємство «Вид-во «Наукова думка»», 2008. Т. 1. 390 с.
12. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. О.О.Резнікова, В.Ю.Цюкало, В.О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін. К. : НІСД, 2015. 58 с.
  13. Криленко В. І. Економічна безпека регіону як складова забезпечення національної економічної безпеки. *Ефективна економіка*. №2. 2013 URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1779>
  14. Крючкова І.В. Структурні чинники розвитку економіки України: монографія. К.: Наукова думка. 2010. 17 с.
  15. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство [В.М. Геєць, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк та ін.]; за ред. В.М. Гейця. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.
  16. Приходько В. П. Державне регулювання як необхідна умова забезпечення економічної безпеки регіонів. *Економіка та держава*. 2013. № 7. С. 10-12.
  17. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо державних інвестиційних проектів: Закон України від 07.04.2015 № 288-VIII URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/288-19>
  18. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 року №1277 URL : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm
  19. Про затвердження Методики визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2004 р. №113 URL : <http://www.rada.gov.ua/>
  20. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України №341/2001 від 25 травня 2001 року URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2001
  21. Про основи національної безпеки України: Закон України від

- 19.06.2003 р. №964-IV URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>
22. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 р. №105/2007 URL : www.rada.gov.ua
23. Райсберг Б.А. Програмно-целевое планирование и управление: учебн. М.:ИНФРА-М, 2002. 428 с.
24. Рач В.А. Управління проектами: практичні аспекти реалізації стратегій регіонального розвитку: навч. посіб. / за ред. В.А. Рача. К.: «К.І.С.», 2010. 276 с.
25. Романов А.П. Стратегический менеджмент: учебное пособие /А.П. Романов, И.А. Жариков. Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. 80с.
26. Сак Т.В. Економічна безпека України: поняття, структура, основні тенденції. Інформаційні технології та економічна безпека. *Всеукраїнський науково-виробничий журнал*. №6. 2013. С.336-340.
27. Сенчагов В. К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России. *Вопросы экономики*. 1995. № 1. С. 97–126.
28. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України: теорія і практика :навч. посіб. К. : Кондор, 2007. 616 с.
29. Степаненко А. В. Оцінка економічної безпеки України та її регіонів. *Регіональна політика*. 2002. № 2. С. 39–54.
30. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) / авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Гесць та ін.; Нац. інт стратег. дослідж., Ін-т екон.прогнозування НАУ України, Мво економіки та з питань європ. інтегр. України. К.: ВЦ Держкомстату України. 416 с.
31. Сухоруков А.І. Транснаціоналізація економіки та економічна безпека України. *Україна в системі міжнародної безпеки* /за ред. О. С. Власюка. К.: Фоліант, 2009. С. 237–302.
32. Ткач В.О. Система економічної безпеки регіону: аналіз та перспективи URL : rbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...

33. Третяк О.З. Окремі концептуальні характеристики категорії фінансової безпеки регіону. *Науковий вісник Львівського ДУВС : зб. наук. праць*. Львів : Вид-во ЛДУВС. 2009. № 2. С. 1-7.
34. Україна в системі міжнародної безпеки /Національний інститут проблем міжнародної безпеки. К. : «Фоліант» ВД «Стилос», 2009. 572 с.
35. Чорна М.В., Кушнір Т.Б., Маковоз О.С. Регіональний аспект економічної безпеки держави. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2014. Вип. 2. С. 81-89.
36. Чуприна А. І. Роль інвестиційної складової в забезпеченні економічної безпеки регіону. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*. 2013. Вип. 19, № 3. С. 143-150.
37. Шнипко О.С. Економічна безпека ієрархічних багаторівневих систем: регіональний аспект: моногр. К.: Генеза, 2006. 286 с.
38. Бюро економічної безпеки : що це і чим-Житомир [zt.20 msnut.ua](http://zt.20.msnut.ua)
39. Указ Президента України №392/2020.[URL:HTTP//](http://www.president.gov.ua/documents/3922020): (дата звернення 23.11.2020)
40. Житомир. info | Основні тенденції соціально-економічного розвитку [URL:HTTP//](http://www.zhitomir.info): (дата звернення 23.11.2020)
41. Житомирська область – Інститут історії України. [URL:HTTP//](http://www.history.gov.ua): (дата звернення 23.11.2020)